

Kommunedelplan for kulturminner

Delrapport: Uthavner

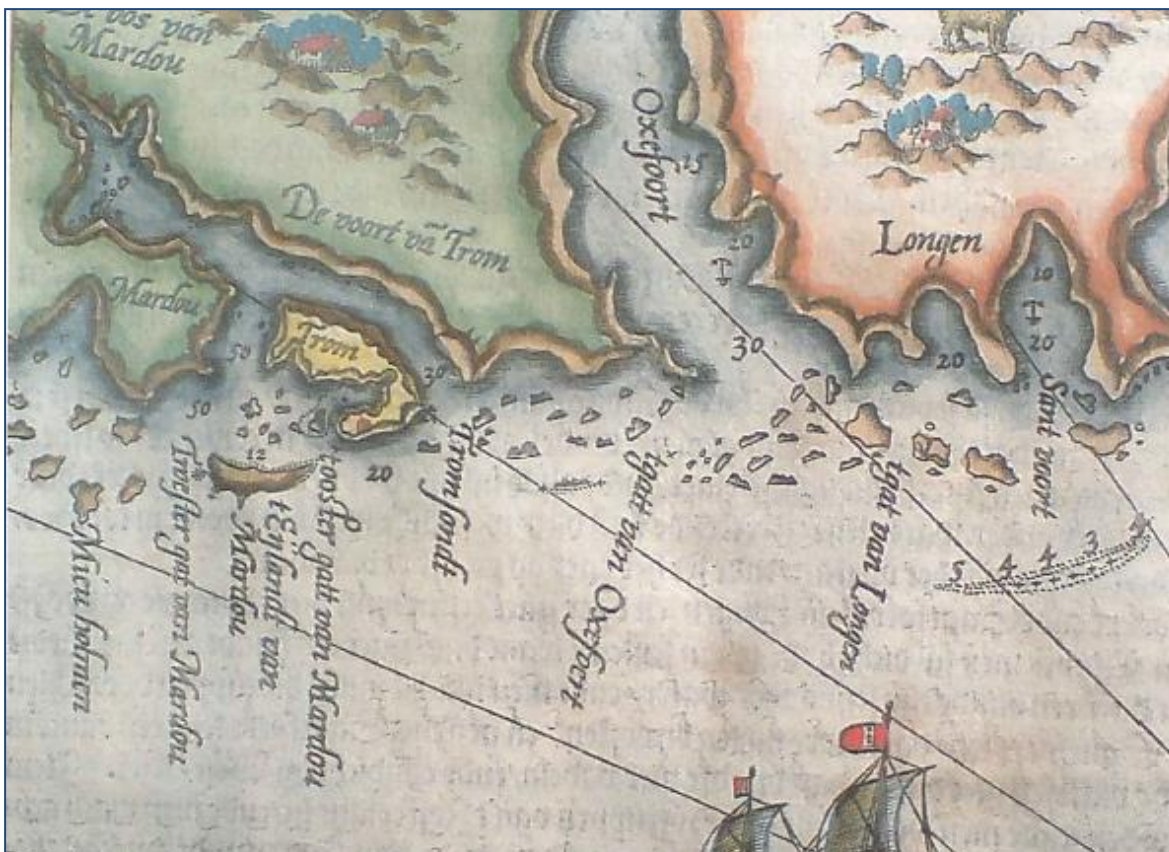
Dato: 6.6.2019, sist revidert 8.01.2020

Tekst: Arendal kommune v/ Nora Moberg Lillegaard. Foto: Arendal kommune, Nora Moberg Lillegaard, der ikke annet er nevnt.

Agderkysten består av et utall større og mindre holmer, sund og fjorder. Det er god dybde innimellom. På innsiden av holmene er det lune, trygge havner med innseilings- og utseilingsmuligheter i flere retninger.

Under middelalderen ble det utviklet nye og større handelsfartøy, med bedre lastekapasitet som krevde større dybde for å kunne ankre opp. Skutene fra sør- og vest- Europa gikk opp langs Agderkysten, både på grunn av at de ble presset opp langs kysten av havstrømmer, og fordi strendene langs Jylland var farligere med de større fartøyene.

Flere og flere skip oppsøkte Agderkysten for å hente ferskt vann, proviantere, eller vente på god bær og at isen skulle gå i Østersjøen. Uthavnene ble derfor først og fremst brukt som en slags "veistasjon", med levebrød for strandsittere og ekstrainntekter for bøndene i landområdene innenfor.

Utklipp av hollandsk kart fra 1500-tallet

Det var handelsforbindelser mellom Russland, som eksporterte tran, klippfisk, såpe, honning, huder og skinn, tjære og salt, og England som eksporterte stoffer, kopper, bly, krutt, salpeter og svovel. Det foregikk også handel med Persia og andre asiatiske land via de russiske elvene og «Silkeveien». De europeiske byene ekspanderte utover på 14 - og 1500 tallet, og behovet for tømmer var enormt. Tømmerekspert fra vårt eget oppland kom igang.

Det oppstod etter hvert behov for tollstasjoner og kontroll med skjenkesteder og handel samt et organisert losvesen. Både handels- og håndverkervirksomhet skulle være forbeholdt de som hadde borgerbrev. Ulike regler gjorde det imidlertid mulig å drive handel også i uthavnene. Blant annet ble sandskutefarten på Jylland legalisert med de såkalte "nedenesprivilegiene" i 1586. Menn som var innrullert i hæren hadde også visse fordeler når det gjaldt borgerskap og skatt.

I gamle «miletabeller»*, kart og seilingsbeskrivelser, losmanntall, lokaliseringer av tidlige tollstasjoner og sjømerker gjenfinner vi stedsnavn som kan fortelle oss hvilke steder vi i dag kan kalle uthavner. I vårt område er det Merdø og Narestø m. Kjørvingen, som er dokumentert i slike gamle dokumenter.

Uthavnssamfunnene var mer eller mindre likt sammensatt næringsmessig. Losvirksomhet, bevertning, ferskvannsforsyning og proviantering samt småhandel og reparasjoner var nødvendig virksomhet i uthavnene. En stor del av den mannlige befolkningen var sjømenn. Alle uthavnene baserte seg kun på sjøfartsrelaterte næringer. Når seil ble byttet ut med damp mot slutten av 1800-tallet overtok byene som havner, og utviklingen i uthavnene stagnerte.

miletabeller»* - dvs tabeller knyttet til hvor lang tid det tok å ro fra et sted til det neste, ca 2 timer mellom hver. (1 ugesjøs)

Havnene rundt Revesandsfjorden

Merdøområdet hadde de naturlige forutsetningene som var attraktive for sjøfarten mellom Europa og østersjølandene så tidlig som på 1500-tallet. På midten av 1500-tallet var Merdø den mest benyttede havn på Agderkysten etter Flekkerøy.

Merdø med inn- og utseilingsmulighet både øst- og vest for øya.

«Mardou» var navnet på hele havneområdet mellom Revesand og Merdø ifølge hollandske kart fra 15- og 1600-tallet. Havnene rundt Merdøbassenget var alle tilknyttet sjøfarten. Det er

enkelt å komme fra hovedleia inn i trygg havn på innsiden av Merdø, der det var fint å ankre opp for en liten periode.

Navnet har vært skrevet på ulike måter; Mardou, Merdau, Mardow, eller Marðu. Dette kan ha sammenheng med det oldnorske ordet merd, som betyr ruse eller teine. I følge ulike kilder likner formen på Merdøbassenget en teine. Hvis man derimot tar utgangspunkt i ordet "mard", dvs Marðu, så kan betydningen knyttes til en stein- og grusfylt strekning. Dette er beslektet med betydningen av Agder, Tromøy, Thruma og Jerkholmen, som er knyttet til at det ser ut som en rand eller kant når landet kommer tilsyne fra sjøen.

Vinterstid lå seilskutene i opplag mellom Sandviga, Revesand på Tromøysida og Merdø, og det sies at noen vintre var antallet skip så stort at man kunne gå tørrskodd fra dekk til dekk fra Sandviga til Merdø.

Hollandsk kart fra 1600-tallet, som viser at hele området gikk under navnet «Mardu»

Havsøya

Langhuset til venstre i bildet har opprinnelse fra slutten av 1600-tallet

Havsøya ligger skilt fra Hisøy med et smalt sund, der bebyggelsen ligger lunt for vær og vind. Det er ikke noe videre jord på øya, så beboerne måtte livnære seg av det havet kunne gi. Havneforholdene var ikke særlig gode, men skutene lå for anker på Revesandsfjorden. En av de første kjente beboerne på Havsøya mot slutten av 1500-tallet, ernærte seg med småhandel mellom skipperne på de skutene som kom forbi, og gårdbrukerne i området. Han drev også losvirksomhet.

På 1700-tallet lå det et lite skipsverft helt vest i havna, og losvirksomheten fortsatte. Det ble satt opp en loshytte på toppen av øya rundt år 1800. På det meste, i 1860, var det 5 losere og en losgutt på Havsøya. Bygningsmiljøet er preget av små fire-vinduers hus fra siste halvdel av 1800-tallet. Loshytta var bygget av stein, med et tretak på toppen. Det var vinduer ut mot sjøen. Hytta ble ødelagt av tyskerne i en militærøvelse under 2. verdenskrig.

Sandviga

Sandviga var et livlig sted på 16- og 1700-tallet, da seilskipsleden gikk like utenfor og Arendal ennå ikke var grunnlagt som by.

Sandviga sett fra Tromøysida

Sandviga hadde tollbod, fast losstasjon og handelsmenn som forsynte både den lokale befolkning og skutene. Det var flere skjenkestuer, bl.a. den som er omtalt i Jonas Lies "Lodsen og hans hustru" når han forteller at ungdommen på Merdø dro til Sandviga på dans. Dette var det såkalte "Persens hus", senere "Wesselstuen", oppført i 1647.

Sandvigen, "Wesselstuen" er det gule huset midt i bildet.

Sandvigodden fyr. Foto: Riksantikvaren.

Sandvigodden fyrstasjon ble anlagt i 1844. Anlegget omfatter to fyr, bolig, uthus og naust. Stasjonen ble opprettet samtidig med Store og Lille Torungen fyrstasjoner.

På grunn av Sandvigas beliggenhet ved innseilingen til Arendal er det spor etter flere runder med befestninger på stedet.

Rundt 1875 var det 5 losbåter og 12 faste losere i Sandviga.

Av særlig interesse er de svært gamle bygningene "Wesselstuen", nåværende Sandvigveien 205 og Sjømannsskolen, som er fredet. Fortøyningspåler er registrert. Nærheten til og sammenhengen med befestningene av ulik årgang har også stor historisk interesse.

Merdø

Merdø tilhørte gården Gjervold på Tromøya. De første beboerne på Merdø var strandsittere, som levde av handel og service overfor skutene som lå i havn. Utover på 1600-tallet ble strandsitterne selv eiere av jord og rettigheter. Folk i uthavnene kunne skaffe seg egne skuter, eller parter i skuter, og de drev handel. Folketallet på Merdø økte fra 20-30 personer i første halvdel av 1600-tallet til 165 personer på det meste i 1875.

Bebyggelsen er fordelt på 3 områder; østre Merdø, Frem- Merdø (Midtmerdø) og vestover mot Nabben, vestre Merdø. Bebyggelsen i Frem-Merdø brant i 1871, men ble raskt gjenreist. På Østre Merdø ligger Merdøgaard, et gammelt skipperhus som er bevart og i bruk som museum. På vestre Merdø er det noen bygninger igjen med opprinnelse fra 1600-tallet.

Merdø med det lune havneområdet innenfor

Kompassrose, 1654

Frem-Merdø

Merdøgaard fra stranda, en flott påskedag 2012

Torjusholmen, Rægevig og Revesand

(Kilde: Finn Olav Andersen)

Torjusholmen på 1950-tallet, Widerøes flyfotografering.

Områdene har sitt utspring fra gården Vestre Færvik som første gang er nevnt i et dokument fra 1544. De første strandsitterne var bosatt i Revesandsområde i 1595. Grunneiere stykket ut strandplasser til sine barn og svigerbarn og festet bort tomter til andre. Befolkningen på Vestre Færvig økte fra 24 husstander i 1666 til 60 husstander i 1801.

Revesand, Rægevig og Torjusholmen er preget av gammel bebyggelse. Husene ligger tett i grupper eller på rekke, tilpasset natur og grenseforhold med tilhørende sjøboder og uthus ved de mange bryggene.

“Eventyrhuset”, skal være oppført i 1590-årene.

Den mest kjente bygningen er gavlshuset som Gabriel Scott gav navnet “Eventyrhuset”, som ligger i stranda på Revesand. Huset har vært hjem for samme skipperslekt i mere enn 300 år.

I følge nettstedet «digitaltmuseum» er huset “Brakka” opprinnelig fra begynnelsen av 1600-tallet. Det har både vært skomakerverksted, skipshandel og seilmakerverksted i huset. Sjøfolk kunne også være innlosjert i huset mens de mange skutene ventet på bedre vær.

Revesand med “Brakka” i forgrunnen. (foto fra internett, P.M. Danielsen)

Av Revesands 32 “yrkesaktive” i 1801 var det 24 sjøfarende. Av disse var det 8 losere. Flere næringer kom til etter hvert. Det var seilmakerverksted i flere generasjoner, skomakerverksteder, skipshandel, vertshusvirksomhet, styrmannsskole og omgangsskole samt bageri og kolonial.

Skutene seilte naturlig inn “vestregabet” og la seg til på Revesandfjorden hvor det var god plass og flere gode oppankringsplasser.

Foruten selve bebyggelsen er det mange fortøyningsinnretninger og varp i området, og gamle veier og brygger. Ellers må nevnes de to steinbenkene, kalt «Ja og Nei benkene» som er oppstilt på Marstrandheia. På “Svermeplassen” møttes folk for å slå av en prat. Og her kunne viktige ting skje. Satte du deg på den ene ble det JA, satt du deg på den andre ble det NEI. Storvidden eller “Veden” som ble brukt til vardebrenning og utsiktspunkt for de mange losere, 53 moh er også verdt å nevne.

Gjessøya

Gjessøya tilhørte opprinnelig Østre Ferrevig på Tromøya, men ble solgt ut på 1600-tallet. Også fra Gjessøya ble det drevet virksomhet knyttet til skip som passerte Agderkysten på vei inn i Østersjøen. Det dreide seg om losvirksomhet og handel. På 1600-tallet bodde den kjente Ellefsen-slekten som opprinnelig var fra Havsøya, og senere slo seg opp som handelsmenn i Arendal by her.

Den historiske bebyggelsen på Gjessøya består av et par småbruk, men det er ingen typisk tettbebyggelse her.

Gjessøya 2001.

Havner mellom Tromøysund og Oksefjorden

Denne kyststrekningen er full av båer og skjær som gjør farvannet mellom Tromøysund og Lyngør svært krevende å seile uten å være lokalkjent.

Naturlig nok ble denne strekningen kjent for sine mange loser. I 1720-årene, da losvesenet ble organisert, ble "Narrestøe og Dahlskillen losoldermandskap" opprettet under Arendal tolldistrikt, med 6 faste loser, og like mange reserveloser etter behov. I Kilsund ble det bygd losbåter fra begynnelsen av 1800-tallet.

Narestø

Mot slutten av 1600-tallet flyttet sønnene på gårdene øvre og nedre Flosta ned til Narestø som strandsittere. Til å begynne med gikk de på Jylland med små sandskuter for å hente korn.

Narestø.

Narestø, eller "Narrestøe", er nevnt av kapteinløytnant Lorentz Henrik Fisker i 1786, under en militær kartlegging som en god havn med god dybde og vinder fra øst/nordøst til vest/sørvest. Det var enkelt å komme seg ut i leden ved hjelp av varping.

Narestø var et såkalt "skysskifte" på 1700-tallet. Det var skyssplikt på disse stedene for embetsmenn og militære. Strekningen mellom Kristiansand og Kragerø bestod av 9 skysskifter. Narestø og Dyvåg var de to som lå mellom Risør og Arendal. Stedet måtte kunne tilby overnatting og bevertning både for embetsmennene og for skysskarlene. Det ble gitt bevilgning til å drive gjestgiveri. Det er kjent hvilke hus det var, det ene var til overnatting for skysskarlene og det andre var Gjstgiveri. Begge er bygd rundt 1750.

I siste halvdel av 1800-tallet hadde Narestø gjestgiveri, flere handelsmenn, poståpneri og skole. Havnen beskrives som «god og rommelig». Den ligger noe lenger inne i skjærgården enn vanlig i forhold til den ytre farleden, men omtales som «mye besøkt».

Kjørviga på Tromøysiden, der tollstasjonen var.

Det at tollstasjonen lå i Kjørvigen på innsiden av Tromøya gjør det naturlig å se det østre innløpet til Tromøysund under ett.

Narestø er kommunens best bevarte bygningsmiljø. Ikke bare bygningene, men også stier og veier, hager og stakittgjerder, brygger, også knatter og heier ser ut for å være bevart.

Narestø 1900-1940, postkort, Aust-Agder museum og arkiv, billedarkiv

Kalvøysund og Brårvik

Området tilhørte Brårvik, som er nevnt første gang i kilder fra midten av 1400-tallet. Gården var krongods frem til 1696- 97, da to oppsittere frikjøpte gården. De første som bosatte seg i Brårvikkilen og Kalvøysund var strandsittere under Brårvik.

Brårvik

Kalvøysund

Kalvøya og omkringliggende holmer skjærer for storhavet og gjorde det mulig for seilskutene å ligge i havn i Kalvøysund. Her var det innseilingsmuligheter fra tre retninger, vest, øst og sør, og havna var vanligvis isfri om vinteren.

Kalvøya sett fra Kalvøysund festning

I 1837 bestemte Tollvesenet å opprette tollstasjon på Kalvøya utenfor Kalvøysund og på Lyngør til erstatning for Borøya Tollstasjon. Bygningen ble tegnet av Chr. H. Grosch, som tegnet en rekke offentlige bygninger i første halvdel av 1800-tallet. Dette forteller noe om hvor viktig en tollstasjon var for myndighetene den gangen, og hvor sentrale uthavnene var. Lokaliseringa ble valgt for å holde oppsyn med innseilinga til Tromøysund og Oksefjorden.

Allerede i 1864 ble stasjonen flyttet til Sandvika på Borøya, der bygningen står i dag.

Av særlig interesse kan være blant annet Kikkeheia, der det var utkikksplasser for losene, sjømerkene på Renneskjær med steinvarde med hvit kors fra 1882 og lykt fra 1935 og

Bonden, med en særegen gul steinvarde samt Kalvøya der grunnmuren etter tollstasjonen fortsatt er synlig.

Holmesund og Bota

Holmesund lå under gården Bø Ytre på Tverrdalsøya, og den første oppsitteren ble nevnt i kilder fra 1624. De første beboerne i Holmesund var strandsittere under Bø Ytre.

Holmesund lå under Sandøen Losoldermannskap, og er kjent for høyt antall loser. Holmesundlosene har vært involvert i flere dramatiske hendelser, blant annet slaget på Lyngør i 1812, en alvorlig losulykke i 1830, og historien om da Richard Wagner og hans kone var om bord i «Thesis» som søkte nødhavn, da den var kommet for nær norskekysten i 1839. Wagner ble inspirert til å skrive matrossangen i den kjente operaen "Den flyvende hollender", da han hørte sjantisingen jalle i fjellsiden, Askeflu, i Oksefjorden.

Holmesund

Holmesund er vendt direkte ut mot hovedskipsleia og Skagerak. Bebyggelsen ligger likevel lunt og beskyttet til mot nord og vest av Holmesundheia. Det var satt opp varder av losene for å lette orienteringen. Bygningsmiljøet er preget av 1800-tallets 3- og 4- vinduers hus.

Dirnesheia, rett over Oksefjorden på Borøya, har kompassrose tidfestet til 1590-1620. Her skal også være noen innskripsjoner.

Omkring 1650 ble det opprettet tollstasjon i Oksefjorden for å klarere trelast og fiskeeksport, laks, makrell og hummer. Rundt 1750 flyttet tollerne til Bota, eller Øytangen, der det fortsatt er spor etter bygningene. Tollstasjonen ble flyttet til Kalvøya i 1836, og videre til Borøya i 1864, der bygningene står i dag.

Familien som eide Øvre Tverdal, solgte gården og flyttet til Bota i begynnelsen av 1700-tallet. Der ble det drevet stort i skipsfarts- og redernæringen med større skip i trelastfarten på Holland og England.

«Gamlehuset», Bota. Vi ser taket på Garpevoll til venstre i bildet.

Kulturminner av historisk interesse utenom selve tettstedet er blant annet tollstasjonen på Øytangen, m. fortøyningsinnretning, Askeflu med historien om Richard Wagner og spor etter losvirkksomhet, slik som varder og lignende.

Arealplanstatus

Alle havnene som er nevnt over inngår med en beskrivelse i «kommunedelplan for sikring og videreutvikling av bevaringsverdig bebyggelse og områdene rundt», og er dermed omfattet av hensynssone H_570 kulturmiljø i kommuneplanen.

(nummer i parentes er områdebeskrivelser i kommunedelplan for sikring og videreutvikling av bevaringsverdig bebyggelse og områdene rundt.)

Havsøya er avsatt til hensynssone H570_ 64 (57), kulturmiljø i kommuneplanen men er uregulert. Ytterste delen av øya er omfattet av «Raet nasjonalpark».

Sandviga er avsatt til hensynssone H570_ 78 (52) i kommuneplanen, men er uregulert.

Merdø er avsatt til hensynssone H570_ 11 (38) i kommuneplanen men er uregulert. Ytterste delen av øya er omfattet av «Raet nasjonalpark».

Revesand, Rægevig, Torjusholmen er avsatt til hensynssone H570_ 46 (34) i kommuneplanen og regulert til antikvarisk spesialområde i reguleringsplan for Rægevik – Revesand vedtatt 26.06.1985.

Giessøya er avsatt til hensynssone H_570_ 75 (37) i kommuneplanen. Arealbruksformålet er Inf- landbruks, natur- og friluftsområde.

Narestø er avsatt til hensynssone H570_37 (11) i kommuneplanen, og er regulert til antikvarisk spesialområde i reguleringsplan for Narestø- Flostaområde, vedtatt 13.10.1981.

Kalvøysund er avsatt til hensynssone H570_41 (9) i kommuneplanen. Brårvikkilen er avsatt til hensynssone H570_40 (8)

Holmesund er avsatt til hensynssone H570_72 (5) i kommuneplanen, og er regulert til antikvarisk spesialområde i reguleringsplan for Holmesund, vedtatt 13.10.1981.

Bota er avsatt til hensynssone H570_73 (3) i kommuneplanen.

Kilder:

“Havsøy, Arendals vugge”, Hisøy Historielag, 2002

På rusletur rundt Sandvigen, Hisøy Historielag 1989

www.gamlesandvigenvel.no

Flosta Bygdebok II, bind 1, 2 og 3 Flosta Historielag 2014, Eirik Knudsen/ Anne Tone Aanby

“Maritime monokulturer”, artikkel i Kysten nr. 1, 2008 Dag Hundstad, universitetet i Bergen

“Den gamle uthavna Merdø”, Hilde L. Austarheim, artikkel i Aust-Agder arv 2013

Div. artikler i Aust-Agder arv 2011, 2012

Gamle havner ved Grimstad, Johan Wikander, 1985

Agder Historielag, årsskrift nr. 72, 1996, div. artikler av Johan Wikander

Finn Olav Andersen, Rævesand

www.gjessoya.no – Gjessøyas historie og tidligere eiere

«Borøyavandringer- gjennom ny og gammel tid», Aslaug Eirheim 2012

Fortidsvern nr. 3 2019, Fortidsminneforeningen

«De sørlandske uthavnene», notat utarbeidet av Jo van der Eynden, på oppdrag fra Aust- og Vest-Agder fylkeskommune, desember 2019